

A magyar szófejtés és történeti fejlődése.

(Második közlemény.)

MIKLOSICH után többen is foglalkoztak a szláv elemek kimutatásával, melyekkel az ő adatait gyarapították. A Nyr. különböző köteteiben SZARVAS, MUNKÁCSI; NyK. XVII. MUNKÁCSI (Magyar elemek a déli szláv nyelvekben); XVIII. ÁSBÓTH: Szlávság a magyar keresztény terminológiában. — Még hiányzik egy újabb munka, mely a szláv egyezéseket magyar szempontból mutatná ki.

A szlávság után következik a német hatás. DANKOVSKY 288-ra teszi a nyelvünkbe került német szók számát. A Nyr.-ben SZARVAS GÁBORNAK sok elmés és mélyreható fejtegetésű cikke jelent meg. Mellette kisebb közléseket adtak: SIMONYI, MUNKÁCSI, SZINNYEI, MELICH, MIHÁLY J. Külön jelent meg VIZOLY ZAKARIÁS: Germán elemek amagyarban, Déva, 1880. 316 cikk. Nem emelhető sok kifogás a felsorolt szók egyezése ellen, de felületes, módszertelen munka. A megelőző kutatásokat nem ismeri. Több szót sorol föl, melyeket mi még nem ismerünk magunkénak: *czitling*, *köfe*, *rápánt*. Nincs tudomása arról, hogy a kölesönvevő és kölesönadó nyelv szavainak alakra és jelentésre nézve meg kell egyezniök. Nincs tudomása, hogy mi régibb, többnyire középelnémet alakokat vettünk át. A *kasznár* t az újfelnémet *kästner*-rel veti össze, holott megfelelője a kfn. *kastnaer*, a *trágár* nem újfn. *träger*, hanem kfn. *tragaere*-nek a módosulása. Mai irodalmi alakkal vet össze szókat, melyeket mi dialektusból kaptunk: *ánslóg* nem irod. *einschlag*, hanem dial. *ānslóg*; *pác* nem irod. *beitze*, hanem *páz*; *sunka* nem irod. *schinken*, hanem dial. *schunkn*. — Sok szó, a melyet németből származtat, más nyelvből került hozzánk: *bodnár* nem a ném. *binder*, hanem szl. *bednár*; *kurta* < ol. *corto*; *tégla* < lat. *tegula*

s nem *ziegel*. — A szók hangváltozásait nem magyarázza, vagy a hol igen, rosszul. (SZARVAS ismertette a Nyr. 1884. folyamában.) — Újabban MELICH JÁNOS: Német vendégszók Nyr. XXV. k. (1895.) és különnyomatban. (A kolozsvári egyetemen nyert pályadíjat.) Ő már a nyelvtudomány új módszerével fog hozzá a kutatáshoz, fölhasználta a régi nyelvben és tájbeszédekben előforduló szókat, csak a mesterségekhez tartozó, kevesek előtt ismert szókincset nem öleli föl, ezt külön munkában szándékozik ismertetni. A német nyelvnek nagy hatása volt, különösen újabb időben. A szók egybevetésénél utal a német nyelv azon szóalakjára, a mely a mienknek eredetije volt. A német szók ugyanis különböző időben és különböző német dialektusokból kerültek hozzánk. A régiek a kfn. nyelvből, az osztrák-bajor nyelvjárásból. A székeltek azonkívül a szászoktól, éjszaki Magyarország egyes szavai a Szepességből. A székeltség és Dunántúl leginkább ki voltak és vannak a német hatásnak téve. MELICH mindezekre utal; kitünteti, melyek régi és melyek újabb átvételek, és ismerteti a hang- és jelentésváltozásokat, melyeken az idegen szó átment, míg nálunk meghonosult. MELICHnél közel 1000 a németből került szók száma. — Megemlíthető még: BOROVSKY SAMU, Német kölcsönszók NyK. XXIV. k., ki az ó-német nyelvből való átvételekkel foglalkozik. [Mióta ezt írta a szerző — 1899-i egyetemi előadásai alkalmával — azóta jelent meg a következő két munka: Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes von Dr. VIKTOR LUMTZER und Dr. JOHANN MELICH. Innsbruck, 1900. — Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai? Írta MELICH J. Budapest, 1900. — Mind a kettőt bírálta BALASSA J. Nyr. 1900.]

Az olasz kölcsönszókat külön tüzetesebben KÖRÖSI SÁNDOR mutatta ki. 1. Nyr. 1884—87-i évfolyamaiban «Olasz kölcsönszók» czímen; 2. A magyar nyelvbeli olasz elemek czímű dolgozatában. Fiume, 1892. KÖRÖSI 322 olasz eredetű szót fejteget. Ezek közül elavult vagy csak egyes nyelvjárásokban dívó szó 89. Talán valamely más nyelv útján jutott a magyarba vagy egyébként kétséges, hogy olasz eredetű-e: 24. KÖRÖSI is lelkiismeretesen, az újabb tudományos eszközök felhasználásával foglalkozik a kérdéssel. Fölhasználja a NySz.-t, a Tsz.-t is és az olasz szóknál, a mennyire lehet, szintén megmondja, hogy melyik nyelvjárásból

kerültek hozzánk. Az olasz kölcsönvételek már a legrégebb időben, nemsokára a honfoglalás után kezdődtek. Nagyobb mértékben RÓBERT KÁROLY, NAGY LAJOS, MÁTYÁS alatt.

A latin elemeket tárgyalja KOVÁCS GYULÁNAK 1892-ben megjelent dolgozata (lásd ismertetését és bírálatát Nyr. XXI. Kőrösítől, NyK. XXII. KALMÁR ELEKTŐL és PhK. XV. BALASSÁTÓL). Elég hasznavehető anyag van benne, de hiányos. Sok szó kimaradt belőle, mely a NySz.-ban megvan, mellőz olyan közép-latinságból származó latinos-magyaros szavakat, melyek közismertűek, pl. *pipatórium*, viszont több szót részint tudatosan, részint tévedésből latin eredetűnek fejteget, mely máshonnan került. Munkája használható, de erős megrostálásra szorul s a magyar nyelv latin elemeinek kérdését még nem oldja meg. Ezt még várhatjuk. [V. ö. RELL L.: Latin szók a magyar népnyelvben. Kolozsvár, 1898; bír. KALMÁR ELEK Nyr. 1900, R. PRIKKEK M. Nyr. 1899.]

A magyar nyelvbe került oláh elemek kimutatásával ketten foglalkoztak: Az első összeállításokat EDELSPACHER ANTAL kísérelte meg az addig megjelent adatok alapján «Rumun elemek a magyarban» című dolgozatában (NyK. XII.) s ő összesen 124 átvételt mutat ki. Ezek közt több olyant is, melyet a rumunok tőlünk vettek át. Terjedelmesen, nagy tudományos apparátussal SZINNYEI JÓZSEF «A magyar nyelvbe átvett oláh szavak» című dolgozatában (Nyr. 22—24. kötetében) 371 szót mutat ki az egyes nyelvjárásokból bő magyarázatokkal, fejtegetésekkel. A köznyelvbe ezek közül alig néhány ment át. Legtöbb van az oláhsággal érintkező területeken, különösen a Királyhágón túl, a moldvai csángóknál, Szilágy és Szatmár megyékben.

Meg kell még emlékeznünk a magyar nyelv azon elemeinek kimutatásáról, melyek a honfoglalást megelőző időből kerültek nyelvünkbe. Ezek közül a török elemek kimutatásával legtöbbit VÁMBÉRY ÁRMIN (NyK. VIII.: Magyar és török-tatár szóegyeztések, 740 cikk, és A Magyarok eredete című műben) és BUDENZ JÓZSEF (NyK. X.: Jelentés VÁMBÉRY ÁRMIN magyar-török szóegyeztéseiről. 146 szót mond török-magyar kölcsönvételnek; XVII., XVIII.) foglalkoztak. Adalékokat szolgáltatott MUNKÁCSI B. (Nyr. XI—XIII. és NyK. XX., XXI.), továbbá THURY JÓZSEF (PhK. IX.).

A honfoglalás előtti korszakban írni elemek is jutottak

nyelvünkbe. Ezek felé csak legújabb időben fordult a figyelem. KALMÁR, BEREGSZÁSZI, MÁTYÁS FLÓRIÁN, újabban MUNKÁCSI az Ethnographiában és NyK. XXVIII. (az erre irányuló kutatások szép áttekintése). [MUNKÁCSI B. Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben I. k. Budapest, 1901. Ism. SIMONYI Zs. Nyr. 1902. és ÁSBÓTH O. NyK. XXXIII.]

A magyar nép azonban nemcsak elfogadott szókat, hanem át is adott. A velünk szorosabban érintkező nemzetek mind sok szót vettek át nyelvükbe, sőt több magyar szavunk Európa majd minden nyelvébe átment. Ezeknek az elemeknek a vizsgálata ránk nézve szintén fontos. A régi átvételek hang- és jelentéstani szempontból lehetnek nagyon tanulságosak. Ezen a téren is történt több jelentékeny lépés, különösen részletesen a szláv és oláh nyelvekbe került szókat mutatták ki eddigelé. A rutén nyelvbe került magyar elemeket CSOPEY LÁSZLÓ sorolja föl a NyK. XVI. k.-ben és e szláv nyelvben 450-et bizonyít magyar eredetűnek. — Magyar elemek a déli szláv nyelvekben cím alatt MUNKÁCSI BERNÁT 270 ilyen délszláv, az irodalmi nyelvbe is átment szót mutat ki (VERANCICS FAUSTUS fölsorol már egy csomó ilyen egyezést: *beteg, birság, kép, kutya, lopó, ország, rovás, sátor*); a NyK. XVIII. kötetében pedig én még egy csomó pótlást adtam hozzá. — Még több került az északi szláv (tót, cseh, lengyel) nyelvekbe; ezek kimutatását találjuk: Nyr. XVII—XVIII., a hol 350 biztos és 48 kétes egyezés van összeállítva. A tótba még több ment át a kimutatottnál, a magyarsággal érintkező vidékeken. — Az oláh nyelvbe átment magyar szavakat ALEXICS GYÖRGY mutatta ki a Nyr. XVI. és XVII. kötetében. Mintegy 1000 szót. A magyar hatás nemcsak a magyarországi, hanem a Romániában élő népre is kiterjedt. Már a legrégebb rumuny kódexben, az 1494–1525 közt írt Voroneczi kódexben is meglehetősen számú magyar szót találunk, köztük aránytalanul sok igét: *biü = bő, fogadui = fogad, felelui = felel, hiclesigü = hűtlenség, mäntui = ment, tágädui = tagad* stb. (ALEXICS: A legrégebb rumuny codex magyar elemei Nyr. XV.). — A németbe (erdélyi szászországba) átment elemekkel foglalkozott JAKOBI, a szepességibe SCHRÖER, a többi magyarországiába még kevesen. [HORGER, PhK.] — A német irodalmi nyelvbe átmentek: *bekesche, dolmány, kalpag, czako, huszár, hajduk, kocsi*. Ezek közül néhány a legtöbb európai nyelvbe, a törökbe is átment.

Az idegen szók ilyen kölcsönös kimutatása többféle okból fontos: 1. eredeti szókincsünknek az idegentől való különválasztása, mert csak így tudhatjuk meg, mi a magunké és mi volt eredetileg a másé; 2. művelődéstörténeti szempontból (honfoglalás előtti történetre nézve úgyszólván csak a törökségből, iránságból való szavak tájékoztatnak; itt is, milyen téren hatottak ránk és hatottunk mi másokra); 3. hangtanilag sok fontos tanulság meríthető belőle.

Ezeket most csak futólag említem. Czéлом volt, hogy mielőtt az etymologia tüzetes tárgyalására áttérnénk, előbb lássuk, hogyan fejlődött nálunk az etymologia. A mult tanulságain okulva, jobban tudjuk méltatni a jelent. Csak a főbb vonásokat tüntettem föl, hogy tulajdonképpen feladatunkhoz juthassunk. Sok érdekes kísérlet maradt érintetlenül.

Mielőtt a szófejtés elveinek tárgyalására átmegyek, röviden még egyszer összefoglalom azokat a főbb irányokat, melyek a magyar etymologia terén a multban uralkodtak. Az első irány abból indult ki, hogy a magyar nép valamikor Európa és Ázsia legnagyobb részét lakta és nyelvének maradványai találhatóak a régi görög írók, valamint JORNANDES stb.-nél fölemlített személy- és helységneveiben, szintűgy egyéb földrajzi és népnevekben is. Képviselői OTROKOSI, DUGONICS, HORVÁT ISTVÁN stb. Ezek tehát idegen vagy magyar érthetetlen helység- és népneveket magával a magyar nyelvvel igyekeztek megmagyarázni és megfejteni. Eljárásuk a népetymológiához hasonló.

A második irány ugyancsak magával a magyar nyelvvel magyarázza a magyar vagy magyarnak gondolt szavakat és fejtegetéseit szórszálhasogató tudományos mezbe öltözteti. Főbb képviselői KASSAI, CzF. szótára stb. Ezek a szókat, ha jelentésileg csak egy kicsit is rokonok voltak, bárhogy különböztek is egymástól hangilag, a leglehetőlenebb hangváltozással egymásból származtatták (zug és bug, locs és pocs, fecseg és locsog rokonértelműek, tehát valamikor hangilag is egyek voltak). Ugyanők képzelt alakú és jelentésű gyökereket vettek föl s ebbe a legkülönbözőbb jelentésű gyökereket erőszakolták bele (pl. Debr. Gr. *ak-ad* és *ak-ar*; *né* gyökérből *né-p*, *né-v*, *né-ma*, *ne-vet*, *né-z*; CzF. *rozzan*, *rohád*, *rogy*, *rossz* stb. egy gyökérből, melyben ismét gyökhangot *r-t* látnak, melynek ismét számos jelentése fejlődik az egyes szó-

csoporthoz). Ugyanők ismeretlennel fejtenek meg ismeretlent (pl. *bakator* KASSAI szerint *alakorból*, de honnan *alakor*?)

A harmadik irány, mely ezekkel párhuzamosan haladt, a magyar szóknak rokonnyelvi szóból való származtatása. Korszakonként a legkülönbözőbb nyelvekben találták nyelvünk rokonait. 1. A héber: bővebben először OTROKOSI bizonyítgatja, utána egész sor író; 2. finnugor (SAJNOVICS, GYARMATHY); 3. keleti nyelvek (héber, perzsa, mongol-török): BEREGSZÁSZI; RÉVAI is különböző nyelvsoporthoz keresi a rokonságot; 4. árja (CzF., MÁTYÁS FLÓR.); 5. mongol: FOGARASI. Aztán ismét finnugor. Újabban mások többfelé: VÁMBÉRY, BÁLINT GÁBOR. (A legellentétebb szerkezetű nyelveket rokonítja.)

A negyedik irány, mely az előbbivel majdnem szintén párhuzamosan haladt, de csak a XVIII. század végén kezdett nagyobb mértékben föltűnni, a magyar nyelv egyes elemeinek idegen nyelvekből való kimutatása.

Mindezen irányokban legtöbbször czéltalan tapogatózást találunk; egyéni ötlet és önkény uralkodott. Külső hasonlóságok után indultak, legképtelenebb hang- és jelentésváltozásokat engedtek. Általában nem volt módszerük és ha itt-ott helyes módszertani elveket is fejtegettek, a gyakorlatban legkisebb mértékben se tudták megvalósítani. Ebben a tudományos sivatagban az etymologia terén csak RÉVAINÁL találunk egy kis oázist. Az alapszók etymológiájában ő is osztozik előzőinek módszertelenségében; a nyelvben levő alakokat azonban a saját teremtette lángeszű módszerrel, a nyelvtörténetivel, helyesen fejtegeti és világítja meg. Az igazi nyelvészeti módszert, úgy a mint ma helyesnek ismerjük, csak a XIX. századnak óriásilag fejlődött nyelvészete alkotta meg, és most, midőn a magyar szófejtés elveinek ismertetésére és a gyakorlatban való alkalmazására térek át, tulajdonképpen a jelenkori nyelvtudománynak a módszerét mutatom be.

* * *

A szófejtés a szónak történetét kutatja és megállapítani igyekszik, mi volt eredeti alakja és jelentése. Sok szónál ez könnyen sikerül, másoknál meg nehezen vagy éppen nem. Nyelvünkben pl. sok az összetétel. Ezek közül a legtöbbet minden fejtörés nélkül ilyennek ismerjük föl és bontjuk alkotó részeire. Sok össze-

tételünk van azonban, a hol az elemzés már nem ilyen könnyű, a hol az összetételnek vagy az egyik vagy másik tagja hangilag, jelentésileg elszigetelődött a külön is élő szótól. Itt már egy kis fejtörésünkbe kerül, hogy elemeikre szétbonthassuk; pl. 1. Az előtag homályosodott el: *vasárnap*; *keszkenő*, *folnagy*, *férfi*, *hetfő*, *fékötő*, *böstörő*, *nepestig*, *hoczide* | *verőfény* (ver = süt), *egyház*, *aszófé*, *sündisznó*, *holnap*, *tegnap* (az előtag kihalt szó); *számkivetni* (Debr.-k. houa sok keresztienők vettetenek vala zamkiue. U. o. 72. ő akarattiók-bol vettetet vala zankiue). 2. Az utótag homályosodott el: *csecsemő*, *csöndér*, *szemöldök*, *rókamál*, *negyven*, *ötven*, *hatvan*. Ezeknél még az egyik vagy a másik tagot legalább mint önálló szót fölismerhetjük. De megtörténhetik, hogy az egész szó összeolvad hangilag, és rá sem gondolunk, hogy ezek külön elemekből állanak, mert mikor kiejtjük, egységes szóként állnak előttünk: *némber*, *jámbor*, *fésű*, *hetfe*, *aztán*, *azonnal*, *esztendő*, *Jánosda*, *Várda*. — Ezeknek megfejtéséhez elég egy kis gondolkodás, de másoknak sohasem tudnók az eredetét megmondani, ha a nyelvtörténet nem volna rendelkezésünkre. A nyelvtörténet is cserben hagy bennünket az ilyen szók elemzésénél: *atyval*, *fial*, *ifju*, *kengyel*, *Sajó*, *Héjó*, *Berettyó*, *szomju*, *szoméh*, *éhomra*, *sármány*, *nép*, *eperj*, *szederj*, *orcza*, *nyolcz*, *kilencz*, *kúsz*, *harmincz*, *taval* stb. Ezeket csak a nyelvtörténet további követésével, az összehasonlító nyelvészet segítségével magyarázhatjuk, fejthetjük meg.

Szintúgy vagyunk az összetétel más fajaival is, a szóképzéssel és a ragozással. A legtöbb eredeti képző és rag épp úgy két önálló szó összetételéből alakult, mint az előbbieik. Vanak képzők és ragok, melyeknél még világosan föltüntethetjük, mikép váltak így önálló szókból képzőkké és ragokká, mert alapszavuk önálló szóként ma is él nyelvünkben, vagy írott-kütfőink alapján mutatható ki ez az önállósága; mások már nehezen vagy éppen nem magyarázhatók így önálló szókból keletkezetteknek. Világos etymológiája van pl. a *-né* képzőnek: *királyné*, *mosóné*, *varróné*. Nem sok fejtörés kell hozzá, hogy tudjuk, hogy ez a *né* nem egyéb, mint az önállóan élő *nő* szónak képzővé vált alakja. Úgy vált képzővé, hogy sok szóhoz járult mint az összetétel utótagja, mint ilyen, régi hangalakját megtartotta és általánosabb jelentésűvé lett, mint *nő* alakban önállóan tovább fejlődött párja. Nyelvérzékünk a *né*-t ma már nem érzi külön szónak, hanem képzőnek. Már a *-nyi* képzőnek (*annyi*, *ennyi*

ökölnyi, maroknyi) nem ilyen egyszerre szembeötlő a *nyáj* szóval való egybetartozása (*mindnyájan*).

Ezekkel az alakulásokkal a nyelvtan foglalkozik. Az összetételekkel és szóképzéssel a szótár is. De a szótárban számos olyan szó van ezen kívül felsorolva, mely sem összetett, sem képzett szó. Ezeknek az etymológiája is könnyebb vagy nehezebb. Az egyszerű szókkal kétféle szempontból foglalkozik az etymologia. Azt vizsgálja, hogy eredetiek-e vagy idegenek. Az eredetiek egy részét az összehasonlító nyelvészet segítségével fejthetjük meg; ezek a legősibb időtől fogva nyelvünk szókincséhez tartoznak; mások az idők későbbi folyamában alakultak és alakulnak most is. Az ősi időből fennmaradt, nyelvünk alapszókészletéhez tartozó szókat a rokon nyelvekkel való összevetésből derítjük ki. S ez a kiderítés könnyebb vagy nehezebb. Ha a magyar *kéz* szónak a finnben *käte*- (n. *käsi*), a lappban *käta*, *kieta*, a cseremiszenben *kät*, a mordvinban *käd*, *käd*, a z.-votjában *ki*, a vogulban *kät*, az osztjában *kēt* alakját találjuk, még laikus szemmel nézve is tudhatjuk, hogy ezeknek az alakoknak egyezése nem véletlenül alapszik, hanem a két szó valamikor a finnugor nyelvek közös szókincséhez tartozott, melyből a magyarban örökségkép megmaradt. Szintígy vagyunk egész sereg más szóval is, melyeket a finnugor nyelvekkel egyezően majdnem ugyanazon alakokkal és megegyezéssel találunk; pl. *szem* = vog. *säm*, osztj. *sēm*, z.-votj. *sin*, finn *silmä*, md. *selmä*, lp. *čalbme*, *čälme*, *šalme*; vagy: *nyel-*: vog. *ńalej*-, osztj. *ńel-*, z.-votj. *ńil-*, *ńil-*, lp. *ńäle-*, f. *niels-*, cs. *nel-*, md. *nile-* stb. Az ilyenek tehát az etymologusnak sem okoznak fejtörést. De már azt, hogy a magyar *egér* pl. ugyanaz a szó, mint a finn *hiiri*, a lp. *šńära*, a md. *šęjer*, a z.-votj. *šir*, *šir*, az osztj. *teger*, *lenkir*, vog. *tęyer*, ezt nem mindenki hiszi el első pillanatra, a laikus pedig fejcsóválva gondolja magában, hogy ez képtelenség, mindamellett hogy a különös alakulású szóknak minden egyes finnugor nyelvben *egér* a jelentése. De azért ezek bizonyosak. Azonban nem mindenütt mozog a nyelvhasználatással foglalkozó etymologus ilyen biztos alapon, más esetekben csak subjectív kombinálásra van utalva. Ezek nem tekinthetők végleges megfejtéseknek. Pl. hogy a magyar *haszon* ~ f. *kasva*- nőni, *kasvaim*- accretio, incrementum; md. *kasi*- nőni; *hegy* ~ f. *kärke*- cuspis (cultri), apex acutus, cacumen arboris; lp. *garga*: *dolla-g*. flamme (tkp. feuerspitze); magy. *hév*, *hő* ~ f. *keittä*- főzni, cs. *kü*- maturescere, coqui, assari stb.

Nem minden eredeti szó fejthető meg a rokon nyelvek segítségével. Ezek közül azért sok tartozhatik az ősi szókincshez. Nincs eddig etymológiájuk pl. az *ál*, *bogár*, *bimbó*, *düh*, *duzzad*, *dal*, *dőf*, *fohászkodni*, *fenék*, *ferde*, *ficzomodik*, *fonák*, *fenyő*, *gége*, *galy*, *gyík*, *hazud*, *madár* stb. szavaknak. A rokon nyelvek bővebb ismeretével ezek közül még soknak az etymológiáját meg lehet valószínűleg állapítani. Az is lehet, hogy egy-kettőről kiderül, hogy idegen eredetű. — De nem is csak ősidőkből maradtak fenn eredeti szók. A nyelv élete nincs befejezve. A míg a nyelvben élet van, folyton teremt új szókat is: *dedó* (s ebből *dadó*) *kisededóvó*-ból, *vigéc* (kezdetben tréfából és ma általános). Ezeknek keletkezését mintegy szemünk előtt látjuk, tehát könnyű az etymológiájuk, könnyű megfejtenünk. De hány hasonló szó születetett nyelvünk ezredéves külön életében; hányat hozott létre hasonló szeszély! Az ilyenek közül a legnagyobb részt talán sohasem tudjuk megfejteni.

Az idegen eredetű szókkal is úgy vagyunk. Egy részüknek idegen volta első tekintetre föltűnik, és a laikus sem habozik egy pillanatig sem, hogy ilyenül tekintse, míg más részüknél hitetlenül rázza fejét. Ha azt mondjuk, hogy *kaszten*, *kiszten*, *surcz*, *egzeczéroz*, *maséroz*, *opsit* stb. idegen, mégpedig németből került szók, senki sem kételkedik benne; de ha azt mondjuk, hogy *hóhér*, *friggy*, *czéh*, *zománcz*, *harcz*, *kudarcz*, *csür*, *zamat* is idegen, mégpedig ugyancsak német szók, már nem oly könnyen akarja elhinni. Természetes, mert az előbbieket felismerésére és idegennek bizonyítására a német nyelvnek felületes tudása is elégséges, míg az utóbbiaknál már a német nyelv szókincsének tüzetesebb és amellet a magyar nyelv történetének, e történetben a szók változásának ismerete is szükséges. Általában az olyan szókat, melyek még nem olvadtak be egészen a magyar nyelvkinésbe, a melyek idegen alakjukat még megtartották, a melyek még nem honosodtak meg, azokat a laikusnak is könnyű idegeneknek fölismernie; a melyek meghonosodtak, azokat nehezebb. De a laikusnál azonkívül a nyelvismeret is dönt. Mennél több idegen nyelvet tud valaki, és mennél jobban tudja, annál jobban látja a különböző nyelvek szavai között az összefüggést, míg ellenkező esetben annál kevésbé. Az *árdéj*: « paprika », *árnics*: « színes gyapotfonál » hétfalusi szókat, a *bakonyás*: « kiskereskedő, szatócs » nagyenyedi szót, a *bács*, *bálmos* általánosabb

elterjedésű erdélyi (székely) szókat a magyarországi laikus ember könnyen ősi magyar-székely tájszavaknak tartaná, de a ki az oláh nyelvet ismeri, tudja, hogy onnan kerültek a magyarságnak kis területébe. Az etymologus is ott derítheti föl könnyen a magyar szók idegen eredetét, a hol egész világos hang és jelentésbeli egyezéseket tapasztal, és akkor, ha a kölcsönadó nyelveket jól ismeri. Aránylag könnyebb a magyar nyelv azon idegen elemeinek kimutatása, melyek a honfoglalás kora óta kerültek beléje, tehát a szláv, a német, a latin, az olasz stb. jövevényszavaké. Könnyebb már azért is, mert az illető nyelveknek gazdag szótári és egyéb irodalma áll rendelkezésére. Itt is aszerint lesz könnyebb vagy nehezebb, a mint a szó majdnem azonos alakban és jelentésben található, vagy az átvétel után minden tekintetben nagyon megváltozott. Már nehezebb a magyar nyelv azon idegen elemeinek kimutatása, melyek a honfoglalás előtt jutottak beléje egyes nyelvekből, nevezetesen a csuvasból, a mongolból, iránságból. Itt már csekélyebbek a segédeszközök, a melyek rendelkezésünkre állnak, s azoknak a nyelveknek akkori alakulása sem ismeretes előttünk. A legföltünőbb török és mongol eredetű szókat kimutathatjuk, de hány van olyan, mely török eredetű lehet nyelvünkben és melyről ezt eddigelé nem sikerült kimutatni. Az a régi török, illetőleg mongol nyelv, melyből szavainkat vettük, kihalt, s csak a mai török s mongol nyelvek szókincsét híhatjuk segítségül. Szintígy vagyunk az iráni elemekkel, a melyeknek átvétele még távolabbi őskorban történt. Mennél távolabb haladunk a multba, annál nehezebb az etymologus dolga; mert a szók nem maradnak meg a nyelvben abban az alakban és sokszor abban a jelentésben sem, a melyben átkerültek, hanem mind hangilag, mind jelentésileg tetemesen átváltak.

A mi célunk, hogy az etymológiának éppen azt a mezejét kalandozzuk be, a hol a régi etymologia annyiszor megbotlott s a hol még ma is annyi megtévelyedést látunk; célunk, hogy bemutassuk azokat az alapelveket, melyeket az etymologia terén a mai nyelvtudomány követ. Külön tárgyaljuk, előbb az eredeti szó-kincset, azután az idegenből kerültet. Az etymologia, a mint láttuk, kezdetben csupa találgatáson alapult s csak külső hasonlóságok után indult. Nem voltak meg azok az eszközei, a melyek a botlásoktól megvédehették volna. A mai etymologia a szók helyes meg-

fejtésére különösen három fontos követelményt hangoztat. Az egyik, hogy a történetileg megállapítható, rendszeres hangváltozásokat, szabályos hangmegfeleléseket szigorúan vegyük számba; 2. hogy számoljunk a szóképzés szabályaival; 3. hogy pontosan ügyeljünk a fölmerülő jelentésváltozásokra.

Ez a három követelmény az egyes szóknál és szóalakoknál rendszerint egyszerre jön tekintetbe. Egyiket a másiktól nehéz különválasztani. — Az etymologia biztossága első sorban az úgynevezett hangtörvényeken alapszik. A hangtörvény nem egészen találó elnevezés és HERMANN PAUL meghatározása szerint azt jelenti, hogy valamely hang vagy hangkapcsolat bizonyos nyelvközösségen belül bizonyos időszakban vagy minden szóban, a melyben előfordult, más hangra változott, a jelentéstől függetlenül, vagy egyes szókban eltérően jelentkezik ugyan, de ez az eltérés, a jelentéstől szintén függetlenül, tisztán hangtani okok megfelelő eltérésén alapszik. Ilyen hangtörvényt vagy jobb szóval hangbeli szabályszerűséget, szabályos (rendszeres) hangmegfelelést látunk pl. abban a magánhangzóilleszkedés tünetében, hogy mélyhangú szavakhoz mélyhangú képzők és ragok, magashangúakhoz magashangú képzők és ragok járulnak. Ilyen az úgynevezett mássalhangzóilleszkedés. Ilyen hangbeli szabályszerűség, hogy a régi ajakműködés nélkül ejtett *i, é* hangok helyett újabban *ü, ű, ö, ő* hangok fejlődtek; régi *kild, fil ma küld, fül*, régi *idé, szülé, eré* stb. ma *idő, szülő, erő*. Ilyen hangtörvény pl. az északkeleti és az erdélyi nyelvjárásokban, hogy szótagzáró *l, r, j* előtt levő rövid magánhangzó megnyúlik: *álma, êrdő, ájtó* stb. Ilyen, hogy az ország nagy részében a szótagvégző *l* hang elesik s az előtte levő rövid magánhangzó megnyúlik, pl. *indú, kerü, ément* stb., s a nyugati nyelvjárás külön hangbeli szabályszerűsége, hogy ilyen esetekben az *l* nyomtalanul tűnik el, a rövid magánhangzó megnyújtása nélkül: *indu, indunya, emént, fömëgy* stb. Nem ilyen általános hangbeli szabályszerűség, hogy a *holt, volna, volt* alakokban *o* hangot találunk *a* helyett. Az *l* hatása magyarázza meg. Az *idén, szülék, méltán* szavak *é-jét á-ját* az *idő, szülő, méltó ő. ó-ja* helyett elszigeteltségükben tartották meg a régi alakot. — A mint tehát látjuk, a mai nyelv a régihez, egyik nyelvjárás a másikhoz viszonyítva, mindig hangbeli szabályszerűséget tüntet föl. De ez a szabályszerűség mindig időhöz és területhez van kötve. Egyes változás csak

egy bizonyos korszakon belül vagy egy nyelvterületen belül történik. Az efféle szabályszerű hangváltozásokra mondta ki az újabb nyelvészeti iskola, hogy kivétel nélküliek s a hol kivétel látszik, ott is hangbeli szabályszerűség vagy más hangtani, vagy pedig lelki ok, az *analógia*, szerepel. Ezeknek egy részét sikerül megfejtenünk, más részét, legalább eddigi eszközeinkkel, nem mindig. A dunántúli nyelvterületen pl. *alma*, *szalma*, *almárium* helyett azt mondják: *óma*, *szóma*, *ómariom*, de már a *balta* (*falra*, *halnak* stb.) megmaradt ebben az alakjában s csak igen kis területen lett belőle szintén *bóta*. Hogy mi okozta a *balta* alak megmaradását, annak kielégítő magyarázatát nem adhatjuk. (Lehet, hogy ritkább használata. V. ö.: az első három szónál az *l* után *m*, az utolsónál *l* után *t* van. Ez a legvalószínűbb ok.)

Az összes hangváltozások, mind a magánhangzóké, mind a mássalhangzóké, melyekről a hangtan ad számot, általában ilyen szabályszerűséggel mennek véghez, s az etymologusnak szigorúan kell rájuk ügyelni. Ha tehát a régi *fém*, *féd*, *fénk*, *fétek* alakok helyett ma *fejem* stb. alakokat (vagy *szá*, *fé*, *szarú* helyett *száj*, *fej*, *szarv*-at) talál, nem szabad itt szabályszerű hangváltozást, pl. járulékmássalhangzót föltételeznie, hanem más úton, itt az analógia útján talál magyarázatot. Ha *zsinat* helyett egyes vidékeken *zsinaj* alak él, sem szabad rendszeres hangváltozásra gondolnia, hanem tudnia kell, hogy a rokonjelentésű szók nagy befolyással lehetnek egymásra, úgyhogy egymásnak egész hangalakját lényegesen módosíthatják. Itt mindenesetre a *zsvaj* és *zsinat* alakok keveredtek össze s így vált belőlük az új *zsinaj* alak, nem hangváltozással, hanem lelki alapon. Így lett a *mácssor*-ból *mácczor*, az *egyszer* = *ecczer* hatására, így lett az irodalmi *mennyi* a régi *minyi*, *mekkora* a régi *mikora* helyett, az *ennyi*, *annyi*, *ekkor*, *akkor* alakok hatása folytán. Az efféle változásoknak nagy szerepük van a nyelvek életében és az etymologusnak ezeket mindig számba kell vennie.

A hangbeli szabályszerűséget kellő számú példák alapján állapítjuk meg. Legjobb az eljárás, ha az egy-egy jelenségre vonatkozó összes adatokat ismerjük. Ritkább hangjelenségek szabályszerűségének megállapításánál pedig ez föltétlenül szükséges. Még szükségesebb, hogy a szabályszerűtől eltérő vagy eltérőnek látszó alakokat teljességükben összegyűjtsük. A hangbeli szabályszerűség törvényeinek megállapítása, mint már említettem, az etymológiá-

nak biztos alapja. Csak ezeket tudva óvakodhatunk, hogy véletlen hasonlóságok után indulva meg ne botoljunk, de másrészt a hangbeli szabályszerűség ismerete képessé tesz bennünket arra, hogy olyan szóknak egymáshoz való viszonyát is megvilágítsuk, melyek első tekintetre kevés hasonlóságot mutatnak: *irgalmaz* és régi *jorgot*; *heon* és a mai *hiába*, *héj*. A hangtörvények ismerete alapján deríthetjük föl számos képzőnek és ragnak az eredetét is. A hangváltozások szabályszerűségének ismerete alapján képesek vagyunk olyan alakokat is visszaállítani, melyeket a hagyomány nem tartott fenn számunkra. BUDENZ pl. föltette, hogy a *bő* szónak teljesebb *bőve*, *béve* töve épp úgy fejlődött eredetibb *bőle*, *béle* alakból, mint *ki*, *kive* eredetibb *kilé*, *külé*-ből, *külül*-ből *kívül* vagy a mint *belül* mellett a *bévvül* alak. Azóta a régi nyelv adatai megerősítették BUDENZnek ezt a föltevését, mert a *bő*, *böv*-nek eredeti *ből* alakját fönn tartotta a Pozsonyi-kódex, a hol *bewlseggel* alakot olvasunk, és fönn tartotta az oláh nyelv, mely ugyanezt a szót nagyon régen átvette és *belsug*, *bilsug* alakban őrizte meg. Az effélékben, a mint láthatjuk, a régi nyelv s másrészt a népnyelv (mely szintén sok régies alakot őrizett meg) hathatósan támogat bennünket, s mennél régibbek valamely népnek nyelvemlékei, annál hathatósabban. Itt nem kell föltevésekhez folyamodnunk, mert biztos alapon állapíthatjuk meg a hangbeli szabályszerűséget.

Kissé más eljárást követünk, midőn rokonyelvű szóalakokat hasonlítunk össze abból a célból, hogy a különböző hangalakú szókból a közös alapalakot állítsuk vissza. Itt nem ismerjük az alapnyelvet, melyből ezek a különös alakulások szétágaztak s eszerint nem is járhatunk el olyan biztossággal, mint a hol hiteles, szakadatlan nyelvemlékekkel rendelkezünk. — A szóhasonlításnak, mint már említettem, könnyű a dolga ott, a hol az eltérések olyan csekélyek, hogy a szók egyezése egészen szembetünő. Minél kisebb időbeli és térbeli köz van az összehasonlítandó nyelvek között, annál kevesebb lesz közöttük a különbség, annál több lesz a közvetítő alak, mely az egymástól legtávolabb álló alakokat összeköti. A mai román nyelvek pl. a latin ismerete nélkül is elég közel állnak, hogy az eltérő alakok hangtörvényét felismerjük. A latin *filius* ismerete nélkül is rájutunk, hogy a fr. *fil*s, ol. *figlio*, rumun *fiu*ü, sp. *hijo* összetartoznak. Szintúgy az egyes germán nyelvek.

Itt az összehasonlítás már azért is sikeresebb és eredményesebb, mert a szókincsnek igen nagy tömegére kiterjedhet, melynek hangalakja sem változott el olyan nagyon, és azért az ilyen nyelvek összehasonlításánál a hangbeli szabályszerűséget is könnyebb lesz megállapítani. Sokkal nehezebb lesz azonban már az összehasonlító eljárás az olyan nyelveknél, a melyeknek nyelv alakulása igen eltér egymástól, a hol az egyezés már nem terjed ki a szókincs vagy a szóalakok legnagyobb részére, hanem csak egy töredékére, s a hol nem mindig vannak meg azok a közvetítő alakok, melyek az eltéréseket megmagyarázhatnák, fölvilágosíthatnák. A hangbeli szabályszerűség megállapítására az ilyen nyelveknél mindenekelőtt azokat a szót választjuk ki, melyek az összes rokon nyelvekben megvannak s melyeknek a jelentése teljesen egyezik s hangbeli eltérésük is csak csekély. A finnugor nyelvek egymás közti rokonságának megállapítására a számnevek, a rokonsági elnevezések, egyes névmások és a kezdetleges fogalmakat jelentő szók jöttek mindenekelőtt számba. Ezeken ismerték föl legelőször a hangmegfelelések szabályosságát, ezeken állapították meg az úgynevezett hangtörvényeket, és miután az így biztosan egyezőeknek ismert szókon tapasztalt rendszeres hangváltozásokat ismerték, tértek át azután olyan szók közti hangviszonynak megállapítására is, melyek már nem olyan szembetűnők.

A szabályszerű hangmegfeleléseknek megállapítása nem egyszerre történt, hanem csak lassankint, mennél nagyobb tömegű és mennél megbízhatóbb volt az adat, mely az összehasonlítás rendelkezésére állott s mennél jobban behatoltak a hasonlítás módszerébe. Nálunk BUDENZ JÓZSEF emelte az összehasonlító nyelvészetet magas fokra módszer tekintetében is.

Az összehasonlító eljárásban a hangrendszert a meglévő alakból való következtetéssel építjük föl s kimutathatjuk, hogy a mai eltérő egyes hangok valamely közös őshangból fejlődtek. Olyan őshangot veszünk föl, melyből a maiak legkönnyebben, legtermészetesebben származtathatók. Ha megállapítottuk a nyelvtények alapján a hangrendszert, épp úgy bánhatunk vele, mint akármely nyelv hangrendszerével, melyet hagyományképpen ránk maradt írás- vagy élőszóbeli (népnyelvi) anyag alapján építettünk föl. Természetesen az így nyert hangalakokkal csak azt akarjuk mondani, hogy ez lehetett valamikor a hangzása. De hogy a re-

konstruált alak tényleg megvolt abban a formában, a mint mi fölteszszük, azt nem mondhatjuk ki teljes biztonsággal. Hiszen tudjuk, hogy még oly rövid történeten belül is, milyent a magyar nyelv hagyományai tárnak elénk, mennyi találgatásra van szükségünk, hogy a régi kiejtést, az eredeti hangokat csak megközelítőleg is megállapíthassuk (v. ö. SZINNYEI: Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában? Nyr. XXIV. és NyK. XXVII.).

Az összehasonlításban nem szabad csupán avval megelégednünk, hogy az egyes nyelvbeli alakok közt az összefüggést mutassuk ki, hanem a fejlődés menetét is igyekeznünk kell megállapítani. Ez a legnehezebb feladat, mert hiányoznak legtöbbször a közvetítő alakok; arra kell törekednünk mégis, hogy visszaállítsuk az alapalakot, melyből a meglevők fejlődhetek. Ezt mindig a meglevő alakok alapján kell tennünk.

Mikor az összehasonlító etymológiában a hangbeli szabályszerűséget kimutattuk, meg kell azt is jegyeznünk, hogy nem minden egyes szó, a melyet a mai nyelvekben találunk, vezethető teljes hangalakjában vissza az ősi alapalakra. Valamint a mai nyelvben, az egyes nyelvek történetében nagy szerepe van az úgynevezett analogiás alakulásoknak (külső és belső analógia, kombinálás vagyis alakvegyülés), szintúgy bizonyára megvolt ezeknek a tényezőknél a szerepe a legrégebbi nyelvalakulások folyamában is, mert hisz az emberi lélek törvényein alapszanak. Nem lehet tehát minden alakot egy-egy ősi finnugor alapalakból magyarázni, hanem egyéb hatásokat is föl kell tételezni, melyek között legnagyobb jelentőségű az analógia. Az összehasonlító etymologusnak azonkívül folytonosan szem előtt kell tartania, hogy a hangok változásai történeti jelenségek, a melyek egy bizonyos időszakon belül mennek végbe, s hogy ugyanazon hang ugyanabban a helyzetben, ugyanabban az időszakban csak egyformán szokott elváltozni, s ha eltérés van, azt legtöbbször a fenti oknak tulajdoníthatjuk.

Az etymologusnak, és így az összehasonlító etymologusnak nemcsak az alapokot, hanem az alapjelentést is meg kell állapítania, a melyből a maiak fejlődtek. Ha minden összehasonlítandó nyelvben ugyanazon jelentésben él az alakilag egyeztethető szó, természetesen már készen kapja az alapalakokkal az alapjelentést is (*hal, egér, él*) stb. Sok azonos szó az egyes nyelvekben csak kevésbé eltérő jelentésben él. Itt máris meglehetősen köny-

nyen megállapíthatjuk az eredetét a lelki valószínűség alapján. Pl. a magyar *fest* = f. *pese*-lavare, lp. *passa*-, md. *peze*-, vog. *pos*-, z. *pes-lal* id. (a magyar *fest* régi időben nem vonatkozott képfestésre, hanem tinctura, tingere volt, mely a mosással érintkezik: arczát festi). Bizonyos, hogy a magyar szónak a jelentése a másodlagos. — Magy. *lúd* = vog.-oszt. *lunt* id., cs. *ludo* anas, f. *lintu*, lp. *lodde* avis; tehát három jelentés. Az «anser, anas» rokonok, s akármelyik lehetett az eredeti, de a magy. vog.-oszt.-ban egyező «lúd» jelentés ezt mutatja eredetinek. Ebből fejlődött az általános «avis» jelentés. (Hasonló jelentésváltozásra v. ö. köztörök *kus* avis = jakut *kut* anas.) — A magy. *maga* = votj. *mugor* leib, z. *mägör* körper, wuchs, tierleib, rumpf; cs. *mogur*, csM. *mongir* corpus. «Arra nézve, hogy 'corpus' jelentésű szó az 'ipse', vagyis a személyiség kifejezésére alkalmas, v. ö. zürj. *as* (*assim* magam): *asnid* testetek (ellentétben a lélekkel), mely egyszersmind = f. *itse*, md. *es*, cs. *eske* 'maga'; továbbá jakut *bäjä* test és maga; v. ö. a régiebb német nyelvben *líp* (pl. *ir beider líp* = sie beide)» (MUSz. 597.). — Az alapjelentés keresésében is sok tévedésnek van az etymologus kitéve, különösen akkor, ha már nem világos nyelvtények, hanem a maga okoskodása alapján igyekszik az alapjelentést megállapítani. A *lúd* etymológiáját láttuk. Biztos, hogy lúd vagy kacska volt az alapjelentés, de BUDENZ valószínűségeképpen arra utal, hogy mindezek alapjelentését talán a cs. *lūdo* «szürke» szó tartotta fenn. A *maga* ered. «test» = ug. *m_ong_o* szónak meg BUDENZ ered. «tumor, tumidum» alapjelentést tulajdonít. Az ilyenek már föltevések.

A biztos egyezések alapján megállapított hangrendszerrel, a világosabb esetek fejtegetésével az összehasonlító nyelvész rájut arra, hogy az egyes finnugor nyelvekben igen sok szó képzett (származott), melynek képzett, származott voltát az egyes nyelvnek adatai, a szónak igen megfoglyatkozott hangteste mellett, még csak sejteni sem lehetne. Pl. a magyar *néz* igét ki sejténé képzett szónak? De mikor a rokon nyelvekben ilyen megfelelő alakokat látunk: f. *näke*- (észt *näge*-) lát, md. *näje*- lát, oszt. *nä*- lát, vog. *negl*-, *nejl*- erscheinen, sich zeigen, kitűnik, hogy a magyar *néz* alapja a *né*- rész, ez pedig eredetibb *näge*-, *näje*-ből alakult frequ. -z képzővel. Minthogy a «spectare» csakis tartósan képzelhető cselekvés, igen érthető, hogy az ezt jelentő *néz* ige nyelvünkben csak gyakorító alakban maradt meg. Szintígy bizonyulnak egyszerű alapszóból már ugyan-

csak gyak. képzővel továbbképzetteknek pl. az *úsz, kúsz, csúsz* igék stb. A magyar *fészek* képzett voltáról szintén a rokon nyelvek világosítanak fel (f. *pesä*, lp. *pesse*, md. *piza*, vog. *piš* stb.). Az összehasonlító etymologia alapján számos szó összetételnek bizonyul. Sok szó mutatkozik összetartozónak, melyeknek összetartozására különben nem gondolnánk: *hol-nap, hold*, régi: *holta kelve* és valószínűleg *halvány*, finnug. *k.l.*, magy. *hol- lux, splendor, mint ige: lucere, splendere* alapszóval; *háj* és *hízni; aj, ajak, ajtó; szó* és *sövény*.

A közös alapszók kimutatásával, a szócsaládok felállításával az etymologusnak szintén csínján kell bánnia.

Az etymologia, mint BUDENZ a Magyar-ugor Összehasonlító Szótárban, az előszóban kifejti, csak esetleg eszköz arra, hogy a nem teljesen egyező szók összetartozását kimutassa. «A hol ilyenekkel nincs dolga, nem törődik a netán kivehető alapszóval s még kevésbé azzal, hogy ily alapszónak még valamilyen alapjelentést tulajdonítson, — hanem egyszerűen konstatálja az egész szók egyezését, számba vevén csak az egyes nyelvbeli alakok kisebb-nagyobb teljességéből s némely hangalaki különbözőzéséből vonható tanulságot az egyes nyelvek hangalaki jellemére nézve, a mely megint a hasonlítás egyéb eseteiben útmutatóul és eligazítóul szolgálhat. Véltetjük ugyan, hogy a finn *silmä* (mord. *selme*) ‚oculus‘ származott szó, melynek alapja (gyöke) *sil-, sel-*; de mi haszna, ha erre valamely ‚etymont‘ fogunk rá, midőn meg kell engednünk, hogy az ‚oculus‘-nak többféle lehet az etymonja, melyről elneveztetett. De abból, hogy az egész *silmä(selme)*-nek a magyar *szeme* tő felel meg; az a tanulság, hogy a magyarban szóközépi és vocalisközi *m* esetleg hajdani *lm* helyett való, míg másrészt eredeti ilyen *m* helyén most a magyarban *v-t* találunk (*leve = f. lème, neve = f. nème*). Hogy ugyane *silmä*-nek a zürjén-votjákban *sinm'* (nom. *sin*) felel meg, azt tanítja, hogy e nyelvben szóvégi *n*, mely mellett a teljes tőben még *nm* merül föl, régibb *lm* helyén áll, s ez mindjárt arra igazít, hogy a zürj. *pon* (*ponm'*) ‚canis‘ szónak nincs köze a mord. *pinä*, finn *peni*-vel.»

De ha BUDENZ ki is emeli, hogy szótára nem akar etymologiai szótár lenni, mégis az, mégpedig minden ízében. Nemcsak ott, a hol fejteget, a hol etymologizál, hanem ott is, a hol a megfelelő szókat csak egyszerűen összeállítja és összetartozásukat, alakjukat megállapítja. Etymologiai a szótára minden ízében, mert csak azzal az egy körülménnyel is azzá válik, hogy a benne foglalt magyar szók eredetét, a finnugor szókincshez való tartozásukat

mutatja ki. Ő csak az etymologia túlzásait kerüli, csak addig igyekszik menni a maga fejtegetésében, a meddig biztos talajt érez maga alatt, mert meg van róla győződve, «hogy csak olyan szófejtésben lehet köszönet, a mely a maga míveleteiről számot is tud adni: hogy a bizonyos nyelvben csakugyan vannak ilyen meg ilyen alakú tagjai a szónak, s hogy a tagoknak ilyen meg ilyen a szerepük; a mely e mellett az alapjelentések egyeztetésével nem új hiú játékot, csak az etymologusnak merész képzetére bízván a kapcsolatok előállítását, hanem azokat más, főleg valamennyire hasonló természetű nyelvek észjárásaiban keresi s a talált analógiákat óvatos tapintattal alkalmazza, megkülönböztetvén a természetesen egyszerűt a mesterségesen erőltetettől».

Bármily óvatosan jár is el azonban az összehasonlító nyelvész, bármint igyekszik biztos adatokra támaszkodva okoskodni, mégis nagyon könnyen tévedhet. Az ősi szók nem maradnak meg egy hangalakban és jelentésben, hanem idők folytában hihetetlen módon átalakulhatnak, úgyhogy alig ismerhetni föl az egyes alakok és jelentések között az összefüggést. Ilyen esetekben a subjectiv ötlet, nézet is gyakran uralkodik az etymologusnál. Csak a magyar nyelv terén maradva, ki gondolná, hogy a *tapod* vagy *tipod*, *tapos*, *tipor*, *támad*, *támolog*, *tántorog* szók egy töből fakadtak és *tap*-, «*treten*» alapjelentés változatai. Ilyen közös töből fakadtaknak nézi őket BUDENZ, de nem győződünk meg fejtegetései folyamán sem ennek igazságáról s csak mint tetszetős föltevést tekinthetjük. A valószínűségen alapuló föltevésnek is van tere az etymológiában, épp úgy, mint más tudományokban, mert sokszor közelebb juttat bennünket az igazsághoz. A mit ma sejtelemképpen mond ki, az holnap egy adat megtalálásával valóra válik. Csakhogy a hypothesis, a divinatio kétélű fegyver. Sokszor többet árthat, mint használhat. A hypothetikus etymológiák szoktak a legrövidebb élettek lenni. Egy csapatra, mely már elavult, mint: *andalog*, *ekkedig*; *korhad*, *köldök*, *görbe*, *zömök* stb. már SIMONYI rámutat: *Magy. Nyelv* II. 213. Ilyenek még: *híd*, *ahszin* = *asszony*, *arcz*, *böles*, *díj*, *fejni*, *gazdag* ? *haj* (*crinis*), *harcz*, *haszon*, *hív*, *szemérem*.

Az összehasonlító etymologia csak akkor mozoghat majd nagyobb biztossággal, ha minden egyes finnugor nyelvet a legtözetesebben átvizsgáltak; ha megállapították minden egyes nyelvnek rendszeres hangváltozásait, a hangtörvényeket, ha részletesen ki-

derítették mindegyikben az analogia hatását, mely a nyelv egész alkatán keresztül vonul, az alakvegyülések eseteit, a jelentéseknek különböző módosulásait, ha pontosan kiválasztották az eredeti anyagból az idegen hatásokat stb. Ha mindezek megtörténtek az egyes nyelvek körén belül, vagyis ha minden ízében ismerjük az egyes finnugor nyelveket, akkor aztán a hasonlítás is biztosabb lesz. Mostanig még kevés történt az egyes finnugor nyelvek tüzelesebb ismertetése terén. Nagyjában csak a magyar és a finn nyelvet találjuk így átkutatva; de itt is még mennyi a teendő! Milyen kevésé van még átkutatva a régi nyelv, milyen csekély forrásokból ismerjük még a népnyelvet! Pedig a régi és a népnyelv az etymológiának legbiztosabb alapja. A mit ezek segítségével megállapíthatunk, az legtöbbször megállja a sarat.

A szófejtés három fölállított követelményét: a hangbeli szabályszerűségnek, a szóképzés szabályainak, a jelentésváltozásnak eseteit a régi nyelvelmékek alapján biztosabban megállapíthatjuk, és éppen azért nagy a régi nyelv fontossága a szófejtésre nézve. A három persze együtt jó tekintetbe. A régi nyelv ismerete előmozdítja a nyelvhasznítás biztosságát, mert számos szónak, képzőnek és ragnak ősbibb formáját őrizte meg, mely a rokon-nyelvekhez közelebb áll. Pl. *fész* HB.: *es* = eskü (Döbr., BC., MünchC. stb.), *kér*, *agykér*, *reg(g)*, *moh* mohó, *szir* szürke, *fegy*- fenyit, *fek*-, *met*-, *nyug*-, *tetik*, *esk* - : esküszik, *til*, *megmenik* megmenekszik stb. Az összehasonlítás számára számos szót tartott fön, mely a mai nyelvben már nincsen meg: *joh*, *éh* belső részek, *szív*, *gyomor*; *emni*, *emtetni* szopni, szoptatni; *heit*, *hitt* hiú, *hitvány*; *kisa* seditio; *gyoponik*, *gyopont* gyúlad, gyújt; *rívölés*, *révülés*, *rütet*, *elrejtés* elragadtatás; *szerkezés* szövetkezés; *holval* = reggel stb.

Még fontosabbak a nyelvelmékek abban a tekintetben, hogy a mai nyelv számos szavát fejthetjük meg segítségükkel. Nemcsak azzal, a mit föntebb kiemeltünk, hogy ma képzett alakban élő szavainknak eredetibb alakjait tüntetik föl, hanem abban is, hogy ma megkopott vagy átváltozott szavaink eredeti teljesebb vagy ősbibb alakjait tükröztetik vissza. Az előbbire még példák: *áld*-, *áldoz*, *fohászás*, *hasonl* hasonlít; *készt* készttet; *magaszt*, *vígaszt* és *vígaszik*; *merészik* merészel; *öldök* öldököl; *sérés* sérvés, sérülés (fájás); *verő*, *veré* verejték. — A másodikra: *hiu*- (hiuttam) hívni; *iu*- (*iutt*; *ionia* innia); *viu* ví, vív (*viúja*, *viúják*; *vionak* vívnek);

reijo, réjo rí (reionak, reiott). A *fulánk* szót a mai nyelvből nem tudnók megfejteni, de ha a régi nyelvet nézzük és ott a mai *fúr, furdal* helyett *fúl, fuldal* alakokat találunk, mindjárt világos lesz előttünk a *fulánk* eredete és eredeti jelentése: furdaló eszköz. *Küzd* = régi *küszöd-*; *gyógyul* = *jógul, gyógul*; ünnepet *üdl* (en napomat *üdl*): *üdnap, egyház*; *terebélyes*: régi *terböködik*, ma *terpszekedik, terjed* szókkal függ össze.

Mikor a régi nyelvben *dob* igét *top* alakokkal, a *dobban-t toppan* alakban is találjuk, rájutunk, hogy ehhez a szócsaládhoz tartozik a régi *toborzék, toborzok-táncz*, a mai *toborzó* és ugyanennek származéka a *toporzékol*, valamint más jelentéssel a régi *toborzékol palpato*, *pochen*, a régi *toprong palpato*, *trippeln*; más alakokkal *tipor, tapos* stb. Ide a régi *toplakodás* = tremor, schrecken (talán *tobzódik, dobzódik* is); továbbá magashangúba átesapva: *döbben*. A mai nyelvből nem is sejtenők, hogy a *gög* ugyanaz a szó, mint a *gége*, ha a régi nyelv nem világosítana föl szoros összetartozásukról, hogy az utóbbi az előbbinek csak egyszerű hang- és jelentésváltozása. A régi nyelvben ugyanis a *gög (gegw, geg, gögy, güg)*-nek «guttur, jugulus (kehle)» jelentése is volt (Az io bort néha göghgel isszák), s csak ebből fejlődött a *superbia* jelentés (v. ö. nyakas). — *Verejték, veríték* és *verő* = schweiss és mellette *verő* 1. *lucidus, licht (verőfény)*; 2. *sol, radii, sonne, sonnenstrahlen* (által-süt a *verő, tavaszi verő*); 3. *novellus, jung (verő malacz; régen verő disznó, verő ártány* is). — *Önkényt* (nem akarák ön kéjeken ön magokat megadniok BC., ön kéjén WiklC. 287.); *kényén*: *sponte, sponte sua, ultro, önnön kényén, maga kényén*); *őszinte* = régi *őszinte való sincerus, aufrichtig* és *önszinte való, maga színént való* (az okoskodás maga színént való vagy egyenes, Apáczai = maga színe szerint való). Ellentéte: *kétszínű*. — *Hanem, is, sőt*.

A jelentések alapját, fejlődését, a mi az etymológiánál szintén olyan fontos, a régi nyelv segítségével deríthetjük föl.

A népv nyelv ugyanazt a szolgálatot teszi. Ez is segédeszköz sokszor az alapalak, alapjelentés megállapítására: a *tákol* szót nem tudnók elemezni, ha a nyelvjárások fönn nem tartották volna a *ták* szót = *falt* (csizmán, børszerszámon, ruhán) és 2. kiszakadt talpú bocskorba vagy csizmába tett, de oda nem varrt bőr vagy posztódarab. (Eredeti alakja *tajak, tajk* székely.) — A *czirmos* (macskát) szót sem értenők, ha a nyelvjárásokban nem találják a

czírom, szírony «színes bőrszalag vagy fonál» és a *czírmos, szíronyos* «1. csíkos, 2. tarka, czifra» jelentésű szavakat. — A *szimatol* eredete érthetetlen volna előttünk, ha mellette a nyelvjárásokban *szamatol* alakot nem találnak. Ez pedig rávezet arra, hogy a *szimatol* alapszava a *szamat*, irodalmi *zamat*, a *szamat* eredetére pedig világot vet: *szimmant* megszagol, *szimmog* szipákol, szívja az orrát. Hogy a *Szèged* helynév = *sziget*, arról szintén a népnyelv világosít föl, a hol a szigetnek *szèged, szèget* alakjai és «vízkanyarodásnál vagy határszélnél való térszeglet» jelentése is van.

A régi és a népnyelvi adatoknak etymologiai célra való felhasználásánál mindig számolnunk kell a hibás analogiával, az alakvegyüléssel, mely különösen az élőnyelvben virágzik. Az analogia, mint tudva van, abban áll, hogy lelkünkben a rokonjelentésű és hangzású szavak a képzettársulás törvényei alapján csoportosulnak. Beszédünket ezen lélektani törvény alapján magunk teremtjük néhány eltanult minta alapján. Ha a gyermek megtanulta ezeket: *látok, várok, kérek, nézek* vagy *látni, várni, kérni, nézni*, ezek mintájára, analogiájára a többi igéknek első személyét és főnévi igenevét már maga fogja megalkotni s szintúgy más eltanult nyelvtani alakok alapján a többi formákat. Ezt külső analogiának nevezzük, mert egy szóalakra más szónak alakjai voltak hatással. Belső az analogia, mikor ugyanannak a szónak összes képzős és ragos alakjai alakulnak lelkünkben egy képzet-sorrá s ennek folytán az eltérő alakokban kiegyenlítődés történik; pl. a *fő* szó csak a XVIII. században vált a nom.-ban *fej* alakúvá, mégpedig azért, mert legtöbbször a *fejem, fejed, feje* stb. alakok voltak használatban s e többi alakok hatása alatt az eltérő *fő* alak velük egyöntetű *fej*-jé vált. A külső és belső analogia kiegyenlítő hatása nagy változásokat idéz elő a nyelvben. A külső analogiának köszönhetjük pl., hogy az ikes ragozás mindinkább elenyészik a nép nyelvében és az iktelenekkel egyalakúvá válik az első és második személyben; a belsőnek pl., hogy a régi *nedű, könnyű, szarú* stb. nominativusok helyett a *nedvet, nedves, könnyvet, könnyet, könnyes, szarvat, szarvak* stb. hatása alatt a ragos és képzett alakok tövével egyöntetű *nedv, könny, szarv* nominativusok alakultak.

Az analogia nem mindig működik úgy, hogy hatása alatt szabályos alakok keletkeznek. Gyakran cserben hagyta bennünket a tudományunk, ha egy szóalakot rendes hangtani vagy akár

analógiás eszközökkel akarnánk megmagyarázni. Honnan magyarázzuk meg az erdélyi *csúp* szót, holott másutt mindenütt *csúcs*-ot mondanak helyette? Hogy keletkezett itt a *p* a *cs* helyett? Az ilyen szóalakokat is az analógia, mégpedig a külső analógia segítségével fejthetjük meg, csak hogy itt az analógia másképpen működik. Úgy hogy rokonjelentésű és alakú szavak egyszerre jelennek meg lelkünkben s mikor az egyiket már elkezdjük kimondani, a másik szó alakjára térünk s a kettőből úgyszólván egy szót alkotunk. A *csúp* is úgy keletkezett, hogy a beszélő lelkében, mikor a *csúcs* szót ki akarta mondani, a rokonjelentésű és hangzású *púp* vagy *kúp* is ott lebegett, a kettőt összekeverte és új szót, a *csúpot* alkotta. Ezt az eljárást nevezzük *szóvegyülésnek* vagy *kombináló szóalkotásnak*. Az efféle szóvegyülések igen gyakoriak a beszédünkben, s akárki rajtakaphatja magát vagy a társát, hogy két szót összezavar. Az effélék legtöbbször nyom nélkül maradnak a nyelvben, azonban sokszor megesik, hogy ilyen összekeveredéssel alakult szó utánzásra talál s egész vidéken s onnan sokszor az egész nyelv területére elterjed. Ilyen kombinálás, elegyedés útján keletkezett szokat nagy számmal sorol föl SIMONYI Zs. Kombináló szóalkotás című értekezésében, Bpest, 1890. Ilyen pl. *bingyó* «kicsiny, ki nem fejlődött gyümölcs» = *bimbó, boggyó; czölömp, czölönk* = *czölöp, kölöncz; fukari* (Somogy, Gömör) = *fukar, zsugori; gajdász* (Veszprém, Zala) = *gajdol, kajdász; menyek* (Tisza vid.) = *menek, megyek; tonka* = *tompa, csonka* stb. A mit a mai népnyelvben látunk, ugyanazt megtaláljuk a régi nyelvben is. Ilyen szóelegyedésből magyarázhatók pl. *czifornyás* (egy régi kurucz nótában) = *czifrás, czikornyás; «eldődi» SÁMBÁRNÁL* és *ILLYEFALVINÁL* a. m. hajdani, őskori; ebből vonták el aztán az *eldőd* főnevet. *Eldőd*i kétségkívül az *elő* szó származéka, de hogyan lett az *elő*-ből *el*? s micsoda képző az a *-dőd*i, mely semmiféle más szavunkban *elő* nem fordul? — Ugyanazon értelemben használják XVII. századi íróink ezt a két szabályosan képzett szót: *előd*i, *elődedi* (PÓSAHÁZI, CZEGLÉDI s mások). SIMONYI véleménye szerint «e kettőből van összezavarva ama harmadik: *eldőd*i»; — *festőzés* (MA) = *festés, kendőzés*.

A mai köznyelvi szavak közül is sokat csak a szóelegyedés föltevéséből magyarázhatunk meg: *csupas* = *csupa, kopas*; *kancsal* újabb szó, régebben *kandal*, ebből úgy lett *kancsal*, hogy a *bondsal*

vagy a régi *fancsal* szó keveredett beléje; *pocsolya* = *pocs*, *pocséta* (olasz eredetű), *mocsolya* (szláv eredetű); — *töméntelen*: régi íróinknál rövid *tömény* alakja él (= tör. *tömen* sok, rakás, tízezer), *-telen* vég a *számtalan*ból keveredett beléje, ezt bizonyítja a *számtalan* és *töménytelen*ből kombinált *száméntalan* (PÁZMÁNYNÁL, mai csángók-nál); még nagyobb keveredés a régi *táméntalan* szóban.

Az etymologusnak tehát minden ilyen a közönségestől eltérő alakú szó fejtegetésénél számolnia kell az analogiával és különösen a külső analogiának avval a nemével, melyet most tárgyaltunk s melyet szóelegyedésnek, contaminatióknak, kombináló szóalkotásnak stb. neveznek.

Végül megemlítem, hogy valamely hasonhangzású szó a másik szónak nemcsak hangzását, hanem jelentését is módosíthatja. Az *ildomos* régen okos, ma illedelmes jelentésű. Bizonyára az *illedelmes* rokon hangzása hatott az *ildomos* jelentésének a megváltozására is. A *kölöncz* sok helyen gyerek értelmében is járja, bizonyára a rokon hangzású *kölyök* jelentése alapján, stb.

A mit a mai nyelvben találunk, azt a régi és a legrégibb nyelvről is föl kell tennünk. Ugyanazok a lelki erők működtek ott is. A szóelegyedésnek kell jórészben tulajdonítanunk a nyelvek nagyfokú elváltozását, s mikor szavainknak a finnugor nyelvekben való rokon alakjait keressük, a különös, eltérő hangalakulásoknál mindenesetre a szóelegyedés lehetőségével is számolnunk kell. Ebben az irányban a rokon nyelvi kutatások terén még eddig semmi sem történt.

Eddig eredeti szókincsünk etymológiájának eszközeivel foglalkoztunk, most pedig áttérünk arra, hogyan kell nyelvünk idegen elemeit kimutatni. A mult tévedéseit láttuk. Nem tudták megkülönböztetni az eredeti szókincstől, nem tudták megállapítani a nyelveket, melyekből vettük, és felsoroltak olyan nyelveket is, melyekből lehetetlen, hogy egyes elemek közvetlenül jutottak volna hozzánk. Mikor gondolhatjuk, hogy valamely szó idegen? 1. Ha a fogalom olyan, hogy nem tarthatjuk hazai eredetűnek, a mire vonatkozik, pl. *orangután*, *orkán*, stb.; 2. ha külső alakjuk olyan, mely gyanút kelt: *tömlöcz*, *széna*. Mind a kettőnek megítélésénél művelődésünk egész történetét kell ismernünk, a mint nyelvünk szóanyagából kifejtve jelentkezik. Az összehasonlító nyelvészet, a nyelvtörténet deríthetett erre is világot. Ezek segít-

ségével vagyunk képesek azokat a hangtörvényeket megállapítani, a melyek eredeti szavainkat jellemzik, s azt a szókincset meghatározni, mely ősidőktől fogva tulajdonunk.

Ha az etymologus valamely szót idegennek gondol, meg kell állapítania, miféle néptől vették. Nyelvünkbe mindenféle néptől kerültek szavak: *láma*, *alpakka*, *kondor* (egy madár neve) perui, *orkán* kreol, karibi, *tea* kínai, *csokoládé* mexikói, *kávé*, *dohány* arab, *konyak* francia szó; de vajjon nyelvünkbe ezekből kerültek-e? Csak a szomszédos népektől kerülhettek; ezek a közvetítők, habár ők is csak átvették másoktól. Nem elég azonban az sem, ha megmondjuk, hogy török, szláv, német stb. átvételek, hanem pontosan ki kell mutatnunk, miféle török, miféle szláv, német stb. nyelvből vagy nyelvjárásból kerültek hozzánk. Mindezek kimutatásánál földrajzi és hangtani okokat kell tekintetbe venni. Annyira, hogy az idegen eredetű szók, még a meghonosultak is, sokszor már külsejüknél fogva felismerhetők a gyakorlott szemű etymologus előtt. Ilyen a kétféle hangrend egy szóban (*lekvár*, *deszka*, *széna*); a két mássalhangzó szó elején. A *p* kezdetű szavak legnagyobb része. — Szláv eredetre mutat a *cza*, *cze*, *ócz*, *nya*, *nye*, *va* végzetű szók legnagyobb része (*szamócza*: *samonica*; *piócza*: *pijavica*; *medencze*: *médénica*; *pokrócz*: *pokrovec*; *vecsernye*: *večernja*; *ponyva*: *ponjava* stb.); -ér végzet, melyet mély hang is előz meg, továbbá az -*ang*, -*ing* végzet német eredetre: *tallér*, *hóhér*, *farsang*, *farmatring*.

Az idegen szavak meghonosodnak, a magyar nyelv hangalakjához alkalmazkodnak és sokszor annyira átalakulnak, hogy egészen elütökké válnak eredeti alakjuktól, sőt néha fölismerhetetlenekké lesznek. (V. ö. *lajstrom* = lat. *registrum*; *zsinór*: ném. *schnur*; *piarcz*: ol. *piazza* stb.; *zömök*: szl. *smuk*; kaszárnyszók: *halberdó*, *silbak* stb.; sokszor népetymologia: *cserebogár*, *Likistván* stb.) Általában ez is bizonyos hangtörvények szerint történik; pl. a szókezdő kettős mássalhangzó egyike vagy elmarad: *svóger*: *sógor*; vagy egy magánhangzó jön eléje *istáp*, *iskola*; vagy a két mássalhangzó közé: *barát*. Az idegen szóknál azonban mégsem lehet mindig olyan biztos hangtörvényeket megállapítani, mint az eredeti szóknál. Az átvételnél ugyanis tetemes változások történnek akusztikai szempontból. A fül a szokatlan hangot, hangkapcsolatot nem úgy hallja, a mint a valóságban kiejtik, hanem a járatos hangokkal és kapcsolatokkal helyettesíti; a χ -ból pl. *k* lesz: *bakter*, az

ich-beli *ch*-ből *h*, pl. *czéh*, *kehely* (*kelyhe*-) stb. S ez sem minden szónál történik egyformán: *zweck*: *czövek*, *de*: *zwickel*: *czikkely*; *kvótá*-ból *kóta*, *svóger*-ből *sógor*, *de* *sváb*, *kvártély*; *drobü*-ből lesz *darab*, *brat*-ből *barát*, *de* *draga*: *drága*. Különböző vidék, különböző ember más-más füllel hallja az idegen szokat. A szláv *plostka* (v. *plostka*?)-ből egyik vidéken (s az irodalmi nyelvben is) *poloska*, másutt *poloczka*, ismét másutt *palaczka* s megint más helyen *palacz-féreg* lesz. Lehet, hogy kétféle hangzású szláv szó az alapja. A német *barbier* itt *borbély* (mint az irod. nyelvben is), másutt *barbély*. — Ugyanazt a szót kétszer is átvehetjük. A német *burger* talán már a kereszténység első korában *pologár*, *polgár* alakban jött át, mai alakja az átvételnél *purger*. Más korban vettük át a *röf* és *ráf*, *zsémbel* és *schimfel*, *fertály* és *firtli*, *zámoly* és *sámelli* szavakat stb.

Gyakran ugyanaz a szó különböző nyelvekben él ugyanabban az alakban és jelentésben, mint nálunk, és nehéz sokszor eldönteni, melyik valóban az átadó nyelv. Itt gyakran útbaigazít a nyelvtörténet, milyen vidék íróinál bukkan föl legelőször; azután ma is milyen nyelvjárásokban él az illető szó. Az oda közel eső idegen nyelv tekinthető átadónak. A *dölyfös*, *dölyf*, régi *dölyye*, a régi német (szász) *dölle*, *tölle* «*tollheit*, *unverstand*» mása és változata. Erdélyi íróktól ment át az irodalmi nyelvbe. A *burnót* szó a velünk érintkező vagy érintkezett nyelvek közül megvan a déli szlávban és a törökben. Hozzánk a déli szláváságból jött át. Bizonyosága, hogy mint tájszó nyelvünkben csak a délnyugati vidéken, Baranyában, Ormányságban él s innen ment át az irodalmi nyelvbe.

Megemlítem végül, hogy sokszor az alakváltozás mellett a jelentés nagy átalakulása okozza az idegen eredetű szó felismerésének nehézségét. A nyelvtörténet s a jelentésfejlődés ismerete legtöbbször itt is útba igazít bennünket.

HALÁSZ IGNÁCZ.